

УДК 811.112.2'373.7

ФУНКЦІОНУВАННЯ СОМАТИЗМІВ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Корнева Н.А., Коваленко О.В.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті розглянуто фразеологічні одиниці німецької та української мов з соматичним компонентом, проведено їх порівняльний аналіз, з'ясовано особливості їх вживання, а також доведено їхній безпосередній зв'язок з фізичним, психічним та поведінковим станом людини.

Ключові слова: фразеологізм, соматизм, соматична фразеологічна одиниця, семантика, німецька мова, українська мова.

Постановка проблеми. Складовою частиною кожної мови є певна функціональна одиниця, яка має безліч зв'язків з іншими мовними частинами, а їх сукупність, у свою чергу, формує мовну систему. Фразеологія, як і мова взагалі, є надійною скарбничкою здобутків культури, звичаїв, прагнень і сподівань народу, одним з найважливіших джерел дослідження його минулого життя. За допомогою фразеологічних одиниць (ФО) посилюється естетичний аспект мови. Фразеологічні одиниці (ФО) як особливі мовні знаки належать до складних і суперечливих мовних явищ. Саме вони найвиразніше передають дух і красу мови [10]. Інтерес саме до фразеологічних одиниць з соматичними компонентами (СФО) пояснюється декількома причинами: по-перше, вони займають провідне місце у фразеології будь-якої мови; по-друге, частини тіла й органи людини, знаками яких є соматичні компоненти, являють собою загальне для різних мов референтне поле, яке лежить в основі утворення подібних мовних одиниць; по-третє, більшість СФО мають ясну, прозору внутрішню форму, пов'язану з конкретними фізичними властивостями й функціями органів і частин тіла людини. Все це робить їх привабливими для всебічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку мовознавства особливе значення має вивчення мовної картини світу через фразеологічні одиниці (ФО), зокрема ФО з соматичним компонентом, оскільки саме вони

зосереджують у собі віковий досвід нації і розуміння навколишнього світу крізь власну матеріальну особистість.

Соматичні фразеологічні одиниці (СФО) німецької мови найґрунтовніше досліджено на структурно-семантичному рівні (Ю. О. Долгополов, І. О. Тараба, С. Foldes, Н. Schemann). Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки характеризується зосередженням уваги на мовних засобах у контексті вираження ними картин світу (М. В. Гамзюк, І. О. Голубовська, Л. М. Бондаренко, О. О. Селіванова, В. М. Телія, Т. З. Черданцева, Н. Burger, D. Dobrovols'kij, A. Gondek, C. Strohschein та ін.). Комплексний аналіз семантики і функціонування фразеологічних одиниць (ФО) дає можливість простежити взаємозв'язок мови, світобачення й ментальності народу.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що проблеми фразеології досліджуються досить широко, питання соматичної фразеології німецької мови залишається маловивченим. Актуальність обраної теми полягає у зіставленні фразеологічних одиниць німецької та української мов. Порівняльний аналіз фразеологізмів із соматичним компонентом у семантичному та етнокультурологічному аспектах зумовлений необхідністю з'ясувати механізми творення фразеологічних одиниць із соматичним компонентом, встановити специфіку соматичного символу в структурі фразеологізму та його вплив та семантику фразем.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є провести зіставлення фразеологічних одиниць із соматичним компонентом німецької та української мов та з'ясувати особливості їх вживання.

Виклад основного матеріалу. З давніх часів людина співвідносила оточуючий світ із частинами свого тіла – головою, руками, ногами, серцем. Використовуючи їхні назви в переносному значенні, люди точніше передають свої думки, почуття, дії і ставлення до оточуючого світу. Назви частин тіла є важливим об'єктом досліджень сучасної лінгвістики й найчастіше беруть участь в утворенні підсистеми фразеологізмів-соматизмів.

У мовознавстві поняття «соматизм» починає активно застосовуватися з другої половини ХХ-го століття в дослідженнях, що відображають в своїй семантиці все те, що відноситься до сфери тілесності.

Уперше у лінгвістиці термін «соматичний» був вжитий Ф. Вакком під час дослідження фразеологізмів естонської мови, до складу яких входили назви частин людського тіла і які були названі соматичними. На думку вченого, фразеологізми-соматизми є одним із найдавніших прошарків фразеології та складають одну з найбільш важливих частин фразеологічного складу мови [3].

Під фразеологічною одиницею з соматичним компонентом зазвичай розуміється фразеологізм, провідним або залежним компонентом якого є слово, що означає не лише зовнішні фізичні форми організму людини (голова, рука, ніс тощо), але й елементи серцево-судинної, нервової й інших систем (кров, мозок, печінка). Вибір саме цих фразеологізмів обумовлений тим, що соматичний компонент є комунікативно найбільш значимою і високопродуктивною частиною у складі фразеологізмів.

У кожній мові соматизми належать до найдавнішого пласту лексики і беруть активну участь у творенні фразеологічних одиниць (ФО), які ілюструють фрагменти мовної картини світу певного народу, універсальність та своєрідність його мови, яка акумулює національні традиції розуміння. Тому актуальними є дослідження соматичної фразеології як способу емоційно-експресивного осмислення дійсності й відбиття фактора суб'єктивності у мові. З давніх часів людина прагнула наділити людськими рисами предмети навколишнього світу, у тому числі і неживі. Ш. Баллі стверджував: «Споконвічна недосконалість людського розуму проявляється також у тому, що людина завжди прагне одухотворити те, що його оточує,... вона постійно усім предметам навколишнього світу приписує риси і прагнення, характерні для її особистості» [1].

Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом широко вживані в мовленні, та наявні в значній кількості у фразеологічному фонді будь-якої мови.

Так, за даними досліджень Р.М. Вайнтрауба, вони складають 30% усіх стійких словосполучень [2]. Це зумовлено тим, що людині притаманно переносити знання про саму себе на навколишню дійсність, то ж через соматичний компонент проходить процес пізнання довколишнього світу [6].

До характерних ознак ФО з соматичним компонентом належать: високий ступінь умотивованості, поєднання і взаємодія кількох типів

мотивації, складна когнітивна структура. Найпродуктивнішими мотиваційними типами виступають концептуальна метафора й концептуальна метонімія [5].

Залежно від характеру об'єкта номінації, його функцій, соматичні компоненти розподіляються на сомонімізми (служують для позначення частин людського тіла), остеонімізми (номінації кісток людського тіла і їхніх з'єднань), спланхнонімізми (найменування внутрішніх органів), ангіонімізми (служують для позначення кровоносної системи), сенсонімізми (назви органів чуттів), та лексика на позначення хвороб і виявів людського організму. Окреме місце займає квазісоматизм (душа) [8].

Окрім вищезазначених груп науковці виокремлюють такі: нервову і серцево-судинну систему людини; речовини людського організму; рослинність на тілі людини; розумово-психічне і духовне життя людини; антропонімі; стійкі словосполучення, що з'явилися в результаті опису символічних жестів і міміки [7].

О. Назаров слушно відмічає, що частотність соматичного компоненту у складі фразеологічних одиниць залежить від міри необхідності органів у трудовому процесі і від усвідомлення людиною необхідності органів для свого життя: чим вищою є необхідність (і міра її усвідомлення), тим вищою є можливість соматичного компоненту утворювати фразеологізми [9].

На думку Л.Н. Іорданської, дійсність представлена в різних мовах по-різному, і проявляється навіть у такій, здавалося б, об'єктивній, універсальній сфері, як тіло людини [4, с. 397]. Соматичні фразеологізми, незважаючи на невеликі культурні відмінності, віддзеркалюють універсальні цінності, відтворюють національну специфіку, яка є характерною для багатьох народів. Частина тіла та їх назви у різних мовах виступають не тільки у буквальному значенні – вони також мають символічний характер. Спробуємо проаналізувати основні поняття і їх символічні значення у складі ФО німецької мови.

В антропоцентричній моделі світу голова/Kopf, як частина тіла, керує мисленням і розумом, є місцем духовного життя, а також центром найрізноманітніших асоціацій і метафор. Тому основне конотативне значення соматизму – розважливості і розум або їхня відсутність, наприклад: *einen klaren (або offenen) Kopf haben / nicht auf den Kopf gefallen sein* – мати ясну голову, *seinen Kopf für sich haben* – мати свою голову на плечах. Часто лексема «голова» набуває ширшого значення, а саме відповідає за життя людини – вона називає життєво-важливу частину тіла. Крім того, соматизм голова входить до складу фразеологізмів, які мають значення: *jemandem den Kopf verdrehen* – розм. закрутити, запаморочити голову кому-н; *den Kopf verlieren* – розгубитися, втратити розум; *den Kopf oben behalten* – розм. не розгубитися, не втратити голови; *den Kopf sinken (hängen) lassen* – розм. похнюпити голову, занепасти духом; *Kopf und Kragen riskieren* – ризикувати життям; *ein Brett vor dem Kopf haben* – не розуміти очевидного [12].

Око/Auge. Відкритість очей символізує отримання інформації та її достовірність: *j-m gehen die Augen auf* – у кого-н. відкрилися очі на що-н. *j-m die Augen öffnen* – відкрити / розкрити очі

на щось; *ein Auge bei etwas zudrücken* – дивитися крізь пальці, закривати очі на що-н. *seinen [eigenen] Augen nicht trauen* – не вірити [власним] очам. Очі є важливими виразниками емоцій і почуттів. Існує значна кількість фразеологічних одиниць з даним компонентом, які відображають зміну емоційного стану людини. Наприклад, подив: *die Augen aufreißen* – *виприщув очі*; бажання: *die Augen brennen* – *покласти око на що-небудь / очі загоряються*.

Вухо/Ohr. Фразеологізми, пов'язані з цим органом, вживаються, щоб позначити здатність впізнавати та слухати: *(ganz) Ohr sein / mit beiden Ohren horchen (auf etwas)* – *в усі вуха слухати*; *etwas zu einem Ohr herein, zum andern hinauslassen* – *в одне вухо влетіло, в інше вилетіло*. Цікаво, що вуха асоціюються з таємницею, з бажанням її вивідати: *die Ohren spitzen* – *нагострити вуха*. Вуша є також символом чогось крайнього: *bis über die Ohren verliebt sein* – *закохатися по вуха*; *viel um die Ohren haben* – *бути по вуха в роботі, мати багато клопоту, турбот* [10, с. 13]. Іноді «Ohr» вживається для позначення цілого через окрему частину для зображення окремої особистості, напр. *ganz Ohr sein*, тобто уважно слухати когось. «За вухами» також «розміщується» пам'ять (*sich etwas hinter die Ohren schreiben* – дослівно: «записувати щось за вухами» – *запам'ятовувати*). Для того, щоб якось помітити злочинців, одним із покарань для них в добу Середньовіччя був надріз на вусі. Звідси ще досі існує вираз для позначення шахрая – *Schlitzohr*: (дослівно: «надрізане вухо» – *пройдисвіт*). Крім серйозних фізичних ушкоджень вуха, за стародавніми народними звичаями, «страждали» і від дрібніших покарань – *звичайних стусанів або отягань за вуха*, наприклад, *Ohrfeige geben* (дослівно: «дати у вухо» – *дати ляпаса*), *jmdm. die Ohren lang ziehen* (дослівно: «*тягнути комусь вуха вгору*» – *виховувати, поставити когось на місце*). За старими повір'ями, такі методи використовувалися ще для того, щоб больові ефекти спрямувати як засіб для підсилення пам'яті та уваги [14, с. 447].

Ніс/Nase. Велика кількість висловлювань з цим компонентом є характерною для німецької мови і пояснюється тим, що ніс як частина обличчя більш помітний. Перше його значення часто пов'язане з отриманням інформації. Наприклад: *nicht über die eigene Nase hinaus sehen* – *далі власного носа не бачити*; *j-m etwas vor der Nase wegschnappen (abо wegnehmen)* – *поцуцнути що-небудь у кого-небудь з-під носа*. Друга символіка носа – *хвороблива цікавість*, пороки: *seine Nase in alles stecken* – *пхати свого носа не в свою справу*. Слід відзначити і таке значення: *die Nase hoch tragen (aufwerfen abо einspannen)* – *задирати ніс*. Ніс часто слугує об'єктом для формування певної уявної картини, яка виражає неприємність покарання: *j-m eins auf die Nase geben*, невдачу: *auf die Nase fallen*, хворобу: *auf der Nase liegen*. Штучно подовжений ніс є ознакою дурня, якого можна «водити за ніс» – *an der Nase herumführen*. Як предмет міміки ніс можна морщити – *die Nase rümpfen* або задирати – *die Nase hochtragen*.

Язик/Zunge символізує спілкування, передачу інформації, наприклад: *die Zunge*

verschlucken – *проковтнути язика*; *etwas auf der Zunge haben* – *на язичі крутиться*. Язик у фразеологізмах часто має негативну семантику: *sich die Zunge verbrennen* – *молоти язиком*; *trimmati язык за зубами* – *die Zunge im Zaum halten*; *das Herz auf der Zunge haben (abо tragen)* – *язик мій – ворог мій*.

Рука/Hand – соматизм, який має значення «перебування чого-небудь у кого-небудь і отримання», наприклад: *die Hand auf etwas legen* – *накласти руку на що-небудь / прибрати що-небудь до рук*; *j-n (etwas) in der Hand haben (abо halten)* – *тримати в своїх руках*; *sich in die Hand nehmen* – *взяти себе в руки*. Значення діяльності: *freie Hand haben* – *розв'язати руки*. Значення спілкування та обміну відображено у наступних фразеологізмах: *von Hand zu Hand gehen* – *переходити з рук в руки / ходити по руках*; *etwas aus erster / zweiter Hand erfahren (wissen, kaufen)* – *з перших / других рук дізнатися (знати, купити що-небудь)*. Руки позначають і матеріальне втілення намірів: *um die Hand anhalten (abо bitten)* *просити руки*; *seine Hände in Unschuld waschen* – *умити руки*. Особливий інтерес представляє підрозділ на ліву і праву руки: *zwei linke Hände haben* – *бути незграбним*; *er ist seine rechte Hand* – *бути чияєю правою рукою*.

Нора/Bein/Fuß (стопа) символізують рух, швидкість: *was man nicht im Kopf hat, mus man in den Beinen haben* – *дурна голова ногам спокою не дає*. Соматизми з компонентом Bein/Fuß відображають значення стійкості або нестійкості і впевненості в собі: *mit seinen Beinen auf der Erde bleiben / fest auf den Beinen stehen* – *(мицно) стояти обома ногами на землі*; *festen Fuß fassen* – *знайти (твердий) ґрунт під ногами*; *auf wackligen Füßen stehen* – *вибити ґрунт з-під ніг*.

Серце/Herz – орган з символікою почуттів, переживань, настроїв. Наприклад, щирості: *von ganzem Herzen* – *від щирого серця*; болю: *ihm tat das Herz im Leibe weh* – *серце кров'ю обливається*; удачі: *j-s Herz gewinnen* – *підкорити чиясь серце*; переживання: *sich etwas zu Herzen nehmen* – *брати близько до серця*. Соматизм *серце* часто використовується для опису характеру людей: *viel Herz haben / ein Herz im Leibe haben / ein Herz im Busen tragen* – *мати золоте / добре / велике серце*. Досить часто серце пов'язане з поняттям любові: *sein Herz an j-m verloren haben / j-m das Herz öffnen* – *відкрити серце / віддати комусь своє серце*; *j-n ins Herz treffen* – *розбити серце*. Слід відзначити сильну фразеологічну еквівалентність українського слова «душа» / Seele. В українців воно асоціюється з серцем: *душа пішла в п'яти* – *er trägt sein Herz in der Hand*; а *вилити душу* – *jemand das Herz ausschütten*.

Погляди вчених різняться щодо того, чи відносити фразеологічний компонент *душа* до соматичної лексики. Більшість все ж вважає, що цей компонент співвідноситься з соматичним кодом культури, а фразеологізми з цим компонентом несуть важливу функцію культурологічного характеру і широко функціонують для позначення дій людини та вираження різних відтінків характерів. Оскільки ми можемо навести приклади соматизмів різних мов, де зустрічається слово «душа», то варто стверджувати, що вони таки належать до складу соматичної лексики.

Духовне та тілесне, за словами Д. М. Шмельова, «формують нерозривну єдність, разом складаючи одну людину» [11, с. 52]. Тіло людини розглядається як форма існування індивідуальності, як умістилище душі. Жива людина має гармонію тіла і душі: *etw. auf der Seele haben* – мати щонебудь на душі (на серці); *ein Herz und eine Seele sein* ~ жити душа в душу; *mit Leib und Seele* – душею й тілом; *aus ganzer / tiefster Seele* – від усієї душі, від щирого серця.

Висновки і пропозиції. Велику групу соматичних фразеологічних одиниць складають повні і неповні структурно-семантичні еквіваленти, причому найбільше число з них фразеологічні одиниці, що мають у своєму складі наступні назви частин тіла: *голова, язик, ніс, вуха, око, рука, нога, серце, душа*. Спільність цих ФО не є наслідком великої кількості запозичень, вона обумовлена простим збігом.

Фразеологізми відображають національну специфіку мови, її самобутність. У фразеології відображений багатий історичний досвід народу, в ній відбиті уявлення, пов'язані з трудовою діяльністю, побутом і культурою людей. Вивчення фразеології складає необхідну ланку в засвоєнні мови, в удосконаленні мовленнєвої культури. Правильне й доречне використання фразеологізмів надає мові неповторну своєрідність, особливу виразність, влучність, образність.

Вживання назв частин тіла будь-якої мови допомагає не лише під час обговорення самопочуття або опису чиєїсь зовнішності, але і для позначення якихось абстрактних, фізичних та нефізичних станів – настроїв, особливостей характеру, відносин між людьми.

Отже, фразеологічні одиниці з соматичним компонентом являють собою невичерпне джерело для проведення лінгвістичних досліджень.

Список літератури:

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
2. Вайнтрауб Р. М. О соматических фразеологизмах в русском языке / Р. М. Вайнтрауб // Лексические единицы русского языка и их изучение. – Ташкент: Ташк. гос. пед. ин-т, 1980. – С. 51-55.
3. Вакк Ф. О соматических фразеологизмах эстонского языка / Ф. Вакк // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Баку, 1968. – С. 152-155.
4. Иорданская Л. Н. Лингвистика частей тела // Семиотика. Лингвистика. Поэтика: К столетию со дня рождения А. А. Реформаторского / Л. Н. Иорданская. – М., 2004. – С. 397.
5. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии: Фразеосочетания в системе языка / М. Копыленко, З. Попова. – М.: Либроком, 2010. – 192 с.
6. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультуро́логія: курс лекцій / В. В. Красных – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
7. Лабінська Б. І. Німецькі фразеологізми з компонентом на позначення фізичного стану людини. Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2004. – 20 с.
8. Луговая Н. В. Национально-культурные особенности фразеологических единиц сферы психоэмоционального состояния человека (на материале русского и французского языков): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Луговая. – Краснодар, 2007. – 17 с.
9. Назаров О. О причинах фразеологической активности соматизмов в русском и туркменском языках / О. О. Назаров // Вопросы лексики и фразеологии. – Ашхабад, 1972. – С. 29-33.
10. Ужченко В. Д. Слова – символы в народной фразеологии / В. Д. Ужченко // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 4. – 14 с.
11. Шмельов Д. М. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. М. Шмельов – М.: Наука, 1973.
12. Німецько-український фразеологічний словник у 2-х т. / Укл. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – К.: Рад. шк., 1981. – Т. 1. – 416 с., Т. 2. – 384 с.
13. Duden. Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik: Mehr als 10000 feste Wendungen, Redensarten und Sprichwörter / Hrsg. von der Dudenredaktion. – 3., überarbeitete und aktualisierte Aufl. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, [2006]. – 957 s. – (Duden; Band 11).
14. Müller K. Lexikon der Redensarten / Klaus Müller. – Bertelsmann Lexikon – Verlag, 1994. – 781 s.

Корнева Н.А., Коваленко О.В.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СОМАТИЗМОВ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ НЕМЕЦКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье рассмотрены фразеологические единицы немецкого и украинского языка с соматическим компонентом, проведён их сравнительный анализ, выяснены особенности их употребления, а также доказана их непосредственная связь с физическим, психическим и поведенческим состоянием человека.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, соматическая фразеологическая единица, семантика, немецкий язык, украинский язык.

Korneva N.A., Kovalenko O.V.

Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

THE FUNCTIONING OF THE SOMATISMES IN PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE UKRAINIAN AND GERMAN LANGUAGES

Summary

The article is dedicated to the phraseological units with a somatic component in the Ukrainian and German languages. There is information about the results of the comparative analysis of the phraseological units, the ways of their use. There are also proved their relations to physical, mental and behavioural state of a man.

Keywords: phraseological unit, somatism, somatic phraseological unit, semantics, German, Ukrainian.